

Ripp Zoltán

A küszöbember

Memoárt számos okból írnak az emberek, a szépirodalmi indíttástól az őszinte számvetés igényén át az életút hamiskodó kifényezésének szándékáig – s tovább, ki tudja, meddig – terjednek a lehetséges motivációk. Politikusi memoárt különösen gyanakvással fogad a rutinos olvasó: vajon mi minden eltitkolnivalót rejtegetnek a bőven áradó sorok? Az idén kilencvenedik életévét betöltő Vitányi Iván, aki önmagát a hatalom közelében álló, mégis a társadalom mindennapi valóságában élő értelmiségiként, afféle küszöbemberként jellemzi, nem először számolt be változatos életútjáról. 1996-ban Cseke Hajnalka készített vele hosszú interjút, amely *Határhelyzetek* címmel jelent meg kötetben, majd 2007-ben *Önarckép – elvi keretben* című kis könyvében adott vázlatos képet élete történetéről és annak tapasztalatairól. Ezúttal, mint azt új könyve (*A küszöbember. Életem történetei Horthytól Orbánig, Noran Libro, 2014*) bevezetőjében jelzi, kiadója kérésének tett eleget a korábbi önéletrajzánál bővebb mű elkészítésével. Aki legalább felületesen ismeri Vitányi Iván tudományos teljesítményét, kulturális szervező munkáját s nem utolsósorban politikai szerepvállalásait, tisztában van azzal, milyen grandiózus vállalkozás volna teljes képet adni e tartalmas élet és gazdag életmű minden lényeges vonatkozásáról.

A *Küszöbemberrel* nem is szokványos emlékiratot kapunk kézhez,

amelyben a szerző szisztematikusan végigveszi, bemutatja és értelmezi élete fontos eseményeit, számadást készít eredményeiről és kudarcairól, kapcsolatairól és valamelyest persze a korszakokról is, amelyekben élnie adatott. Ahogy az alcím jelzi, *történetek* sorát kapjuk, többnyire anekdotikus formában, amelyekből mozaikszerűen bontakozik ki a kép. A jellemző történetek mindazonáltal a maguk intenzív hatásával többet elmondanak – vagy ne túlozzunk, inkább jobban érzékeltetnek –, mint egy-egy hosszas fejtegetés. Olvasmányosságával a teljességre vágyó olvasó hiányérzetét egészében ugyan nem pótolja, de bőven kárpótolja a könyv. Letenni nehéz, nekem speciel nem is sikerült, egyvégtében kellett elolvasnom a háromszázhuszonhét oldalt.

Vitányi életrajza a baloldali válság és a viharos évszázadban baloldaliként megmaradás, a történelemmel küszködés korántsem szokványos története. A leginkább rendhagyó momentum az indíttatás, a családi háttér, hiszen a Horthy-korszakban a nemesi keresztény-nemzeti középosztályból származás igen kevéssé predesztinált arra egy felserdülő ifjút, hogy a rendszerrel radikálisan szembe forduló baloldali váljék. Vitányi Iván esetében a helyzet pikantériája a Horthy-rokonság. A könyv alcíme – *Életem történetei Horthytól Orbánig* – a kezdeteket tekintve nem csupán korszakmegjelölés. Vitányi Iván nagyanyja Horthy Miklós uno-

katestvére volt, ám a kormányzóval kapcsolatos családi anekdoták korántsem utalnak arra, szoros kötelekről lett volna szó. Márpedig a memoárból kiérződik, hogy a családhoz fűződő viszonynak különleges jelentősége volt Vitányi Iván életében. Mintha „fordított Ady-ként” rokona és ismerőse volna „mindenki” szerte e hazában. Történeteiben fura kapcsolatok sora jelenik meg. A felesége révén fiának Ferenc Józsefhez fűződő frivol vérrokoni kapcsolata nyilván sokakat meglep azok közül is, akik a Horthy-ági rokonságról tudtak. A családi legendárium érdekességeinél fontosabb, hogy a történelemből fölsejlik: a történelemben élés öröksége az intenzív családtudatnak is betudható.

92 A felserdülés, az ifjúkori eszmélés Vitányi életének is meghatározó szakasza. Magyarázatra szorul, miként ő fogalmaz: hogyan lesz „egy »úrügyerekből«, egy dzsentriből tizenennyolc éves korában meggyőződéses marxista, liberális, néppárti, felvilágosodás-párti ateista forradalmár”. Elhíhetjük, hogy ez számára akkor magától értetődő folyamatnak tűnt, de nyilvánvaló, mennyire nem volt az. A nemzeti-ségi, a vallási, a politikai konfliktusokat jelző történetei, lázongásai és kiközösítések élményei, a mélyszegénység megismerésének döbbenete után Vitányi eszmélkedésének első fő tényezője *kulturális*, nevezetesen a Bartók-élmény. A zenésznek készülő ifjú számára a Bartók nyújtotta katarzis a nép és a magyarság új felfogásához vezetett, amely összekapcsolódott a modernséggel, az abban rejlő ellentmondásokkal, disszonanciával, lázadással. Az élmény intenzitása nyomán a népi-ség és modernitás szintézisének a

Bartók által megnyitott lehetősége azután szinte életprogramként jelent meg. Nem kevésbé megkapó az ifjú Vitányi eszmélkedése másik, mondhatni, teoretikus faktorának ismertetése, a történet, ahogyan a sárospataki diák mély vallásos meggyőződésből fakadóan az istenhit filozófiai bizonyításának igényéből jut el a vállalkozás képtelenségének belátásához. A megismerés szenvedélye teszi, hogy a filozófia nem valami életidegen elvontság számára, hanem az életet meghatározó gondolati élmények forrása. Így képes hozzánk, az olvasóihoz is közel hozni személyes történetét, amely elvezeti Kanthoz és a keleti bölcselőkhez – majd onnan tovább, érthetővé téve út választását. Hozzá tartozik persze mindehhez a különleges szocializációs tér, a sárospataki iskola: megjelenítője és szinte gyakorlóterepe a társadalmi különbségeknek és az eszmei-politikai irányzatoknak. Képet kapunk arról, ahogy önképzőkörből szinte „észrevétlen” az átmenet a népi politikai mozgalmába.

Vitányi számára természetesen nem pusztán teoretikus, hanem morális választás a baloldaliság, miként maga fogalmazza meg a Gyórfy-kollégistákkal való találkozására kapcsán: a középosztályi jólét hazugságából „felülről” érkezik meg oda, ahová a népből származók alulról jöttek, a politikai és a bartóki szellemi forradalom együttes végrehajtásának programjához. A népi gondolat nem feltétlen a baloldalisághoz, pláne nem a marxizmushoz vezetett, bőséges példái voltak a rasszista szélsőjobbboldaliság tévútjának is, ettől a népi művészetben elmerülő Vitányi Ivánt megóvta a nacionalizmussal való szakítása, a politikai szabadsággal

azonosított szocializmusnak a választása. Sajátos történet, hogy előbb nevezte kommunistának magát, s csak aztán kezdett el Marxtól olvasni, mindjárt bele a sűrűjébe: a Kommunista kiáltványt. Érdekes lett volna megtudnunk a könyvből, hogyan hatott rá az első találkozás, de ez sajnos kimaradt. A marxizmus ellen eleve „beoltott” emberek számára nyilván felfoghatatlan, hogy jelentős, intellektuálisan és morálisan is alaposan felvértezett emberek sokasága, mint Vitányi is, ezt az utat választotta. Az életút történetei ugyan kifejtett teoretikus választ nem kínálnak, de kellő empátia esetén talán segítik a megértését.

Nem véletlenül oly hangsúlyosak a könyvben a korai évek kevéssé ismert történései, magam sem véletlenül időztem náluk, ezek nélkül aligha lehet megérteni a baloldaliság, a szociális eszme életre szóló választását. Hozzá tartozik Vitányi kapcsolódása a Muharay-táncgyűttesthez, amelyről ugyancsak plasztikus képet kapunk. Muharay Elemért kevesen ismerik, annál fontosabb, ahogy Vitányi egyetértően idézi programját: a kommunizmus nem pusztán gazdasági kérdés, közösségi alapra épülő osztály nélküli társadalom a szellem, a kultúra forradalma nélkül nem épülhet, az új demokráciának csak ez lehet az alapja. Hittek megvalósíthatóságában.

A baloldali meggyőződés önmagában édeskevés ahhoz, hogy valaki az ellenállási mozgalom aktív részese legyen, hogy a német megszállás, majd a nyilasuralom alatt is vállaljon minden ehhez fűződő kockázatot. Vitányinak nincs rá szüksége, hogy hőst faragjon magából, éppen elég szikáran beszámol-

nia arról, amit tett. Ismeretes, hogy Bajcsy-Zsilinszky sopronkőhidai cellaszomszédjaként csupán a szerencse választotta el a mártíromságtól. Az emlékiratoknak az ellenállási mozgalomról szóló, kétségkívül legizgalmasabb részében ugyanabban a visszafogott, „elmesélős” stílusban ír a történekről, mint a korábbiakban, pátosz talán csak a kivégzésére váró Bajcsy-Zsilinszkytól idézett kijelentésben villan fel: „Rátok hagyom az országot.” Jellemző a Rajk Lászlóhoz fűződő anekdota: hamis dagályosságának közös kinevetése. Vitányi Iván saját szerepét se le nem kicsinyli, se föl nem nagyítja, tartós következményekkel járó megkínzottságának eltűrése is mint az egyetlen választható magatartás jelenik meg – ilyet olvasva az ember magába néz, és elgondolkodik a bátorságról. Meg arról a sztoikusnak tűnő nyugalomról is, amely a „felnőtté váló” Vitányi Ivánban e nehéz napokban alakult ki. Az ellenállási mozgalom sokrétűségét mutatják az apró történetekben megjelenő portrék a résztvevőkről: nagybátyjáról, Pálóczi Horváth Lajosról, az Élő Isten gyülekezetet vezető Kaposi Zsigmondról, a szociáldemokrata magatartás példajaként megjelenő Hahner Józsefről vagy az anarchista Deutsch Józsefről, akit Bajcsy-Zsilinszkyval egy napon végeztek ki. (Milyen emlékművet állít e korról a mai rendszer, ki-ki ítélje meg lelkiismerete szerint a könyv lapjai olvasása után.)

Már eddig is kiderült, hogy Vitányi mennyire *nem* történelemkönyvet ír. Történeteivel nem kíván sem átfogó képet, sem mélyreható értelmezést adni koráról, már csak azért sem, mert az merőben idegen volna életrajza választott módsze-

rétől. A világháborút követő évek, a „fényes szelek” időszakának sok fiatal magával ragadó lelkesültségéről és a hamar megjelenő fenyegető árnyakról tudósítanak ugyan története, de a személyes élményeken keresztül. Megtudjuk, hogy Lázár Vilmos egy Vámbéry Rusztemtől származó mondással figyelmeztette az agresszív kommunista hatalmi politika veszélyére – „Nagyon szép, ha egy férfiembernek feláll, de ha mindig feláll, az betegség” –, de ő maga a politikai fejleményekből fakadó veszélyek tudatában is az új *kultúra* teremtése feladatának lázától hajtva igyekezett teljesíteni választott életprogramját. Érzékletes képet kapunk a Muharay-együttessel végzett szenvedélyes munkáról, annak félsikeréről vagy félkudarccáról, amely új válaszüthoz, vitához, válsághoz, végül felbomláshoz vezetett, és persze a népi kollégiumi mozgalomban megjelent agresszív élcsapattudat jelenségeiről és annak következményeiről, amely élmények később Jancsó Miklós 1968-as filmjében kaptak művészi újraértelmezést – immár a hatvannyolcas események tükrében.

Vitányi Iván sem leszámolni nem akar „a párttal együtt tévedéseivel”, sem mentségeket keresni a maga számára. A csalódással való szembenézés, illetve annak elmaradása kollektív pszichózisának lehet érvényes tudományos és művészi feldolgozása, ismerünk is ilyeneket, lehet „*mea culpa*” mellődöngetéssel is kiutat keresni, ő azonban ezúttal (ha úgy tetszik, tanulságképpen is) csak leírni, elmesélni próbálja a személyes sorsán túlmutató történeteit. „Cseppben a tenger” – szokás mondani az ilyesfajta eljárásra, de persze tudjuk, a csep-

pekben nincs benne az egész tenger. Vitányi Iván már sokszor elmondta, mit tart a magát hol népi demokráciának, hol szocializmusnak minősítő rendszerről. Ezúttal megéléstörténetet rekonstruál, mozaikdarabokból összerakva, a maga egykori helyzetéből és szemszögéből. Azt hiszem, jobban járunk ezzel, mintha sokadik „leleplező” vagy a szorult helyzetből önostorozással menekülő szerző memoárját olvasnánk. Éppen mert Vitányi másutt már bőven kifejtette nézeteit, ítéletét a „létező” (vagyis nem létezett) szocializmus rendszeréről, e más típusú mű végén kissé idegen testként is fityeg az appendix, a rövid elméleti összefoglalás – olyan igényt támaszt utólag, amelynek kielégítésére maga a könyv nem vállalkozott.

Vitányi múltját ismerve nem a személyes bátorság hiánya okozta az egyértelmű szembefordulást a kialakuló rendszerrel, hanem a reménytelenség. A viszonyítási pont változott meg számára, mint számos kor- és sorstársra számára is, akik hittek egy „igazi” szocializmusban. Ebből fakadóan választotta azt a magatartást, amelyet könyvében Lázár Vilmos szavait idézve így jellemez: „...nem tehetünk mást, mint hogy a magunk kis körében megpróbáljuk a legjobbat tenni, a nagypolitika elől pedig elmenekülünk.” A politika elől persze lehet menekülni, de semmi garancia, hogy a politika hagy egerutat. Vitányi Iván, aki élénk feltűnést keltve tarisznyás-csizmás néptáncosként Lukács György szemináriumát is megjárta, az ötvenes évek legsötétebb éveiben a Népművelési Minisztérium táncelőadójaként, majd csoportvezetőjeként dogozott, emellett zeneesztétikai és zene-

pszichológiai tanulmányokba mentette aktivitását – ennek megfelelően érdekes történeteket kapunk a zenei életből, illetve annak személyiségeiről.

A Sztálin halálát követő erjedés, a hatalmi libikóka idején Vitányi felfogásából következően, mintegy magától értetődően kapcsolódott az antisztálinista, demokratikus szocializmusban reménykedő, Nagy Imre körüli értelmiségi körhöz. Ennek megfelelő volt szerepvállalása a forradalomban, történetei megmutatják az akkori helyzet képlekenységét, a lelkesültséget és az aggodalmakat is a végkifejlet iránt. Tipikusnak mondható „nagyimrés” értelmiségi magatartásának történetei mintegy megerősítik, ha úgy tetszik, „színesítik”, amit a forradalmi napokról az e körből kikerülők emlékeiből tudunk.

A forradalom elfojtását Vitányi ismét a „nihilbe” zuhanásként élte meg: reménytelennek tűnt, hogy elveit meg nem tagadva, értelmiségi szerepben állást találjon, betanítottmunkás-tanfolyamot végzett, bár 1958 tavaszán a szelektív megtorlás fejleményeként mégis kapott munkát a Muzsika című folyóiratnál. Meglepő a memoár Kádár-korról szóló részének rövidege, legalábbis a valós időhöz képest, jóllehet a küszöbember-metafora ebben az időszakban a leginkább találó. Vitányi megjeleníti és értelmezi is a dilemmát, amelyet korábbi interjú-visszaemlékezésének fejezetcímével ezzel a radikális kérdéssel jelzett: „Lehet-e ultizni a hóhérrel?” A határhelyzetek itt inkább azt érzékeltetik, hogy milyen bonyolultak, korántsem világos frontvonalakba rendezhetők voltak a kulturális életben létező mozgások, törekvések, irányzatok. Nem volt homogén,

ingadozástól mentes a Kádár-kor egésze az ún. értelmiségi politikában sem (ami szorosán kapcsolódott az ellenzéki és féllenzéki különböző formáinak és irányzatainak megítéléséhez), megmutatkoztak liberálisabb és keményebb szakaszok. A Kádár-kori anekdotázós történetekben elsősorban a hatalom kicselezésének sikerei mutatkoznak meg, nyilván azért, mert Vitányinak a falakat tágító Valóság szerkesztőségében, majd a Népművelési Intézet vezetői posztján ez volt a legfontosabb. A földéztett történetek mindazonáltal így kedélyesebb benyomást keltenek a puha diktatúráról, mint azt sokan megélték; Aczél György „kegygazdálkodásáról” (Révész Sándor kifejezése) elmesélhetők borúsabb történetek. Vitányit nyilván nem a kor megszüpítésének szándéka vezette, inkább a megéléstörténet hitelessége, illetve a visszatekintő mai érzésvilága kívánta éppen ezeknek a történeteknek a felidézését. A „falakat arrább toló” körhöz tartozó Vitányi kapcsolatainak sokszínűsége, nyitottsága mindenesetre kiderül a történetekből, akár az ifjúsági kulturális mozgalmakkal kapcsolatban is. (Bevallom, nekem mindenre elszánt Illés-klubos tiniként első benyomásom Vitányiról a Beat című lila könyve volt hatvankilencből, amelyet a „hogyan jön ehhez egy nyakkendő öregúr?” gyanakvással vettem kézbe.)

Ítélet nincs – mondhatjuk Déry Tibor önéletírásának címét kölcsönözve – a Kádár-korról, azt Vitányi Iván más műveiben lehet megtalálni. A határon billegő „küszöbembéri” létezés gyümölcse a rendszerváltás időszakában érett be. Vitányi Iván leghatásosabb politikai szerepvállalásai e korszakhoz kap-

csolódnak. Az ébredő ellenzékiesség iránti nyitottsága és a hatalom közeibe kerülésénél belülről szerveződő rendszerváltást segítő mozgalomban való részvétele, a sokféle irányzatot egyesíteni kívánó Új Márciusi Frontban vállalt vezető szerep mintegy előkészítette a küszöbön való átlépést. Sokirányú kapcsolatrendszere, széles körű ismertsége és elismertsége tette lehetővé politikai szerepvállalását, de elsődlegesen értelmiségi mivoltából sohasem lépett ki. Fellépésének szellemi ereje és hatalmi gyengesége egyaránt ebből származott.

A könyvben előrehaladva legnagyobb várakozással a rendszerváltás és az azt követő időszak történetei elé tekintettem, már csak azért is, mert ekkortól vannak személyes élményeim Vitányi Ivánról, aki, minek tagadnám, nagy hatással volt politikai felfogásom alakulására. A történet innentől fogva ismerős, nehéz nem „bennfentes” szemmel olvasni. Ami nyomban feltűnik: mennyi minden maradt ki, olyan dolgok is, amelyekben Vitányi kiemelkedő szerepet játszott. Igyekezik hűnek maradni a választott történetmesélő eljárásához, sikeres is, amennyiben sorsdöntő jeleneteket idéz fel, vagy éppen karakteres portrévázlatokat ad egy-

egy eset kapcsán politikusokról Horn Gyulától Orbán Viktorig. Attól tartok, Vitányi szerepvállalásának a jellege miatt itt alaposabban kifejtett politikai emlékiratra támad igénye az olvasónak – de ez nem az a könyv. Csak biztatni tudok mindenkit, aki még nem tette meg, hogy vegye kézbe Vitányi Ivánnak az elmúlt két és fél évtizedben született írásait (minimálisan az ezredfordulón megjelent *Mérleg* című könyvet), hogy teljesebb képet kapjon világfelfogásáról, a baloldali szellemi és politikai életben betöltött szerepéről.

Még egyszer ki kell emelni a könyv értékeként a történetekben megjelenő miniportrék sorozatát. Vitányi egy-egy személyre utaló „sztorizása” mindig arra irányul, hogy valami lényegest mutasson meg az illető személyiségéből. (A kedvencem a sok közül a Krassó Miklósról szóló – tessék elolvasni, miért.)

A Küszöbember az életút egyes korszakaiba szervesen nem illeszthető, azokon túlmutató filozófiai és társadalomlélektani anekdotákkal zárul. Esszéket helyettesítő „egypercesek” ezek – az örökényi tömörséggel. Felfoghatjuk úgy is, mint egy gazdag élet bölcsességének kivonatait. Miként az egész könyv is az.